

Kelam ve Felsefe Açısından Şüphe

Doubt in terms of Kalām and Philosophy

Dr. Öğr. Üyesi Yunus ERASLAN

Kilis 7 Aralık Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü
Kilis 7 Aralık University, Faculty of Islamic Sciences, Department of Basic Islamic Sciences
yunus.eraslan@kilis.edu.tr
 0000-0003-2439-1950

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Type Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received

Kabul Tarihi / Accepted

Yayın Tarihi / Published

20 Haziran / June 2022

17 Ağustos / August 2022

15 Eylül / September 2022

Atıf Bilgisi / Cite as:

Eraslan, Yunus. "Kelam ve Felsefe Açısından Şüphe", *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/2 (Eylül 2022), 962-986.
<http://doi.org/1051702/esoguifd.1133153>

İntihal / Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği teyit edilmiştir. / This article has been reviewed by least two referees and scanned via a plagiarism software.

Copyright © Published by Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi /Eskişehir Osmangazi University, Faculty of Theology Bütün hakları saklıdır. / All right reserved. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/esoguifd>

CC BY-NC 4.0 This paper is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial License

Etik Beyanı / Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu, yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği ve bu araştırmanın desteklenmesi için herhangi bir dış fon almadıkları yazar tarafından beyan olunur / It is declared by the author that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study; that all the sources used have been properly cited; that no external funding was received in support of the research.

Kelam ve Felsefe Açısından Şüphe

Öz ▶ Şüphe kavramı tarihi süreçte epistemolojik anlamda dinlerin ve felsefenin ortak meselesi olagelmıştır. Felsefe tarihinde derinlemesine ve çeşitlilik içinde kullanılan bu kavram, İslam düşüncesinde daha işlevsel bir şekilde araştırma ve sorgulama amaçlı kullanılmıştır. Bu bağlamda felsefe açısından septik, metodik ve fideistik olmak üzere üç şüphe türünden bahsedilebilir. İslam düşüncesinde bu şüphe türlerinden ilki olan septik şüphe inkârcılıkla eşdeğer kabul edilirken, şüphecî fideizm de akla ve araştırmaya önem ve değer veren dinî metinler bağlamında kabul görmemiştir. Metodik şüphe ise araştırma, sorgulama anlamında gerçek ve kesin bilgiye ulaşmak için hem dinî metinlerde hem de İslam düşüncesinde teşvik edilmiştir. Bu çalışmada antik çağdan başlayarak şüphe ve şüphe türleri incelenecek, daha sonra bu şüphe türleri dini metinler ve kelâm düşüncesi bakımından karşılaştırılarak İslam düşüncesine göre önem ve değeri ortaya konulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Kelâm, Felsefe, Şüphe, Fideizm, Septizm.

Doubt in terms of Kalām and Philosophy

Abstract ▶ The concept of doubt has been the common issue of religions and philosophy in the epistemological sense in the historical process. This concept, which is used in depth and diversity in the history of philosophy, has been used more functionally for research and questioning purposes in Islamic thought. In this context, three types of doubt can be mentioned in terms of philosophy: septic, methodical and fideistic. While skepticism, which is the first of these doubt types in Islamic thought, has been criticized as being equivalent to denialism, skeptical fideism has not been accepted within the framework of the texts that give importance and value to the research. Methodical doubt has been encouraged both in religious texts and Islamic thought to reach true and precise knowledge in terms of research and questioning. For this reason, in this study, starting from the Ancient Age, the doubt classes and doubt will be examined in terms of philosophy, then these types of doubt will be compared in terms of religious texts and theological thought, and their importance and value in terms of Islamic thought will be revealed.

Keywords: Kalām, Philosophy, Doubt, Fideism, Septism.

Giriş

Antikçağ Yunan felsefesinde gözlemek ve incelemek anlamlarına gelen skeptesthai kelimesiyle ifade edilen kuşku/şüphe, herhangi bir konuda tutarsızlıklara bağlı olarak inancın ortadan kalkması, tereddüt içinde kalıp kesin bir şekilde olumlu ya da olumsuz bir önermede

bulunamama hali ve yargıyı askıya almak olarak tanımlanabilir.¹ Kuşkuculuk ise görünüşleri ve yargıları bir şekilde birbirlerine karşıt konuma getirme becerisi olup, bu karşıtlık halinde güç eşitliğine bağlı olarak önce duraksama yaşamak sonra da bir ruh dinginliğine ulaşmaktır.² Düşünce tarihinde iki tür şüpheli anlayıştan bahsedilebilir. Birincisi eşya ve olaylarla ilgili olarak gerçek ve kesin bilginin varlığını kabul etmeyen sofistler, ikincisi ise şüpheyi bir araç ve metot olarak kullanmak suretiyle gerçek ve kesin bilgiye ulaşılabileceğini savunan anlayıştır. Bu ikisine yeni dönemde Sextus Empiricus'un eserlerinden mülhem bir şekilde aklın karşısında imanı öncelemek suretiyle antik dönemin şüpheliğini dinî inanç sistemlerini güçlendirmek için kullanan şüpheli fideizm de eklenmiştir. Buna göre akla uygun şüpheler içeren olumlu şüpheler, akla uygun olmayan şüpheler içeren olumsuz şüpheler ve doğruya ulaşmak için şüpheyi bir metot olarak kullanan yöntemsel şüpheler olmak üzere üç şüpheli oluşumdan bahsedilebilir.³

İslam düşüncesinde kuşkuyla ilgili olarak “reyb”, “şübhe” ve “şek” kelimeleri ön plana çıkmıştır. Her üç kelimenin içeriğinde şüpheler ve kuşku anlamı olsa da aralarında bazı farklar bulunmaktadır. Bu kelimelerden “reyb” bir şey hakkında tevehhüm edip sonra onun açığa çıkması,⁴ şek ya da korkuyla birlikte şüpheler,⁵ töhmetle birlikte şek anlamlarına gelmektedir.⁶ İkinci kelime olan “şek” yakînin zıttı olup, iki şey arasında eşitlikten dolayı bir pay ve denge kuramamak,⁷ iki zıt halin birbirine eşit ve denk olması demektir. “Şek” hiçbirini bilmemek anlamında cehaleti de kapsayan bir içerikle, karışıklıktan dolayı iki zıddın anlaşılamayacak şekilde birbiriyle iç içe girmesidir. Bu durum kararsızlık ve tereddüt halini yansıtmaktadır. Aynı zamanda bir şeydeki delik ya da yarık anlamına gelen “şek”te düşüncenin durabileceği ve dayanabileceği bir zemin yoktur. İki kelimeyi kıyaslırsak şek, bilişsel olarak bir şeyin varlığı ve yokluğu hususunda iki yönlü eşit bir tereddüt iken reyb, cehalete bağlı ve şüpheler kaynaklı

¹ Ahmet Cevzici, *Felsefe Sözlüğü* (İstanbul: Paradigma Yayınları, 1999), “Kuşku”, 532; Orhan Hançerlioğlu, *Felsefe Ansiklopedisi* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1993), “Şüpheler”, 6/203.

² Sextus Empiricus, “Phyrrhonculuğun Ana Hatları”, *Kuşkuculuk*, çev. Mustafa Kaya Sütçüoğlu (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2017), 42-43.

³ Hançerlioğlu, “Şüpheler”, 6/203.

⁴ Râgıb el-İsfahânî, *Müfredâtü elfâzi'l-Kur'ân*, thk. Safvân Adnân Dâvûdî (Beyrut: Dâru'l-Kalem, 2009), “rayb”, 368.

⁵ Ebü'l-Hüseyn Ahmed b. Fâris b. Zekeriyâ, *Mu'cemü Mekâyisi'l-luğa*, thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn (Kahire: Dâru'l-Fikr, 1979), “rayb”, 2/463.

⁶ Ebü'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ ez-Zebîdî, *Tâcü'l-'arûs min cevâhiri'l-Ķâmûs*, nşr. Abdüsettâr Ahmed Ferrâc (Küveyt: Matbaatü Hükümetü'l-Küveyt, 1965), “rayb”, 2/549.

⁷ Ebü Bekr Muhammed b. el-Hasen b. Düreyd el-Ezdî el-Basrî, *Cemheretü'l-luğa*, thk. Remzi Münir Ba'lebekki (Beyrut: Dâru'l-İlm lil-Melâ'în, 1987), “şek”, 1/139; Ebü'l-Fazl İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab* (Beyrut: Dâru Sâder, 2010), “şekk”, 10/451-452.

bir iç huzursuzluk, kaygı ve endişeyi ifade eden psikolojik bir hali yansıtmaktadır.⁸ Üçüncü kelime olan şüphe ise somut veya soyut iki şeyin aralarındaki benzerlik sebebiyle birbirinden ayırt edilememesi demektir.⁹ Benzemekten (şbh) türemiş olan şüphe kelimesi iltibas anlamına gelip, birbirine benzeyen şüpheli, müşkil işler için kullanılır.¹⁰ Bu bağlamda şüphe iki şeyin birbirine benzemesi ve eşit kabul edilmesi, birbirinden ayırt edilememesi sebebiyle bilginin doğruluğu ve kesinliğini tehlikeye sokup, hüküm ve karar vermeyi olumsuz etkilemektedir. Bu bağlamda Mâtürîdî yerinin, değerinin ve sebebinin bilinmesi gereken üç kelimedenden bahseder ki bunlar zan, şek/şüphe ve yakîndir. Ona göre zan, kaybolmasından endişe edilen sebeplerin zahiriyle ilgili bir bilgi türüdür. Şüphe ise zâhirî sebebi kaybolmuş yahut sebepleri birbirlerine mukabil ve eşit derecede olan bilgi konusudur; insan iki şey arasında mütereddit kalmakta, kalbi onlardan herhangi birinde karar kılamamaktadır. Yakîn de zâhirî sebepleri açıkta olan, yok olma ve geçip gitme korkusu bulunmayan bilgidir.¹¹

Kelâm ilminde şek ve şüphe kelimeleriyle benzerlik gösteren bir kavram da “tekâfüü’l-edille”dir. Bunun anlamı herhangi bir konuda karşılıklı ortaya konulan delillerin birbirine eşit ve denk olması sebebiyle hiçbir tarafın görüşünün diğerine üstün gelememesi ve birbirini geçersiz kılamaması demektir. Başka bir ifadeyle *tekâfü* bir mesele hakkında olumlu görüş beyan edenlerin delilleriyle olumsuz görüş iddia edenlerin delillerinin birbirine denk gelmesidir.¹² *Tekâfüü’l-edille* taraftarlarını Allah’ın varlığını inkâr edenler, nübüvvetin gerçekliğini inkâr edenler, her ikisini de inkâr edenler, Hz. Muhammed’in nübüvvetini benimsemekle birlikte hangi İslâm mezhebinin doğru olduğunun bilinemeyeceğini söyleyenler şeklinde gruplara ayırmak mümkündür.¹³ Cedele dayalı kıyasla sabit olan bir düşüncenin ancak cedele dayalı başka bir kıyasla geçersiz kalacağı esasına dayanan bu anlayışa göre ihtilaf edilen bir konunun gerçekliğiyle ilgili olarak Allah birisinin diğerine üstün geleceği deliller ortaya koymamıştır. Buna bağlı olarak âlemin ezeli veya hâdis oluşu, peygamberlik kurumunun varlığı veya yokluğu, beşerî dinler ve sistemlerin ortaya koydukları esaslar gibi hususlarda doğrunun bunlardan birisinde olduğuna inanmakla birlikte hangisinin

⁸ Hüseyin Atay, “Müslümanlarda Şüphecilik”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 28 (1986), 7-8.

⁹ İsfahânî, “şbh”, 443.

¹⁰ İbn Manzûr, “şübhe”, 13/504.

¹¹ Ebu Mansurel-Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’ân*, nşr. Bekir Topaloğlu (İstanbul: Mizan Yayınevi, 2005-2007), 14/74.

¹² Takıyyüddin İbn Teymiyye, *Der’ü te’ârûzî’l-‘aql ve’n-naql*, thk. M. Reşâd Sâlim (Riyad: Câmîatü İmâm Muhammed b. Suûd, 1991), 2/218.

¹³ Yusuf Şevki Yavuz, “Tekâfüü”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/335.

diğerine üstün ve kabule şayan olduğu net ve belirgin değildir.¹⁴Şu halde şüphe kavramının kelâm ve felsefe açısından sözlük tahlilinden gerçek ve kesin bilgiyi elde etme yolunda kararsız ve tereddüt halinde kalan araştırmacı ve sorgulayıcı bir zihin yapısıyla karşı karşıya kaldığımızı görmekteyiz. Şüphe kavramının felsefe ve kelâm açısından tanım ve türlerine değinildikten sonra araştırmamızın bu aşamasında şüphenin türleri alt başlıklar halinde incelenecektir.

1. Felsefe Açısından Şüphe

1.1. Septik Şüphe

Sofist anlayış antik Yunan düşüncesinde Pyrrhon, (m.ö. 365-275) Arkesilaos, (m.ö. 316-240), Karneades (m.ö. 219-129) ve Sextus Empiricus'un (m.s. 2-3. y.y.) düşünceleri etrafında şekillenmiştir. Bu isimlerden Sextus Empiricus, genellikle hayatı ve kariyeri pratikte bilinmeyen, belirsiz ve orijinal olmayan bir Helenistik yazar olarak tasvir edilir. Ancak eserleri günümüze ulaşan tek Yunan Pyrrhon şüphecisi olarak, modern düşüncenin oluşumunda önemli bir role sahip olmuştur. Aydınlanma çağında bilgide ölçüte ilişkin şüphecisi sorunun ortaya atıldığı bir zamanda yapıtlarının yeniden keşfedilmesinin tarihsel rastlantısı, Sextus'un fikirlerine daha önce hiç olmadığı kadar ani ve daha büyük bir önem kazandırmıştır. Böylece, yakın zamanda keşfedilen Sextus, on yedinci yüzyılın sonunda modern felsefenin babası olarak kabul edilen "le divin Sexte"ye (İlahî Sextus) dönüşmüştür.¹⁵

Empiricus doğru bilgiye ulaşma hususunda dogmatik, akademik ve şüphecisi olmak üzere üç farklı görüş ve oluşumdan bahseder. Aristoteles, Epikuros, Stoacılar gibi dogmatiklere göre doğru bilgiye ulaşmak mümkün iken; Kleitomakhos, Karneades gibi akademiklere göre mümkün değildir. Empiricus'un da içinde bulunduğu septiklere göre ise evrensel tarzda kesin bilgiye ulaşmak ile ulaşmamak arasında bir fark olmayıp araştırmaya devam etmek gerekmektedir.¹⁶ Eşyada var olduğunu düşündükleri çelişki ve tenakuzdan dolayı doğru ve yanlışın tespiti hususunda şüpheyeye kapılan ve bundan huzursuz olan şüpheciler, sonunda ruh dinginliğine ulaşmak için araştırma ve sorgulama içerisine

¹⁴ İbn Hazm, *el-Fasl Fi'l-Milel ve'l-Ehvâ' ve'n-Nihal*, nşr. Halil İbrahim Bulut (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2017), 3/972-975.

¹⁵ Richard H. Popkin, *The History of Scepticism From Savonarola to Bayle* (Oxford: Oxford University Press, 2003), 18.

¹⁶ Empiricus, "Pyrrhonculuğun Ana Hatları", 41.

girmişlerdir. Bu amaçla hakikatin tespiti bağlamında ileri sürülen her önerme karşıt bir başka önerme ile dengelenerek, eşyanın dogmalaştırılması engellenmiş olur.¹⁷

Antik şüpheciler herhangi bir inanca sahip olmadıkları gibi, inançla ilgili önermeleri baştan sona incelemeyen çok çabuk kabul ettikleri için dogmatikleri entelektüel bütünlükten ödün vermeye suçlanırlar. Şüpheciler titiz bir araştırmadan kurtulan hiçbir şey bulunmadığı ve yanılma riski olmaksızın kabul edebilecekleri hiçbir önerme bulamadıkları için inancı saklı tutmuşlardır. Bundan dolayı Antik şüpheciler aşikâr olmayan bir şey hakkında hiçbir inanca (dogma) sahip değildirlere. Bununla beraber kendilerini etkileyen zahir durumları inkâr etmezler. Apaçık olmayan şeylere inanan biri olarak dogmatik belirli bir görünümün nesnenin dış gerçekliğini veya özünü oluşturduğunu doğrularken; şüpheci dogmatik tarafından sunulanlar kadar ikna edici olan çelişkili argümanlar veya görünümeler sunar. *Zetesis* (soruşturma) olarak ifade edilen bu durum, aynı seviyede inandırıcılık nedeniyle bir eşitliğe (*isoesthenia*) ve sorgulayanın yargıyı askıya aldığı (*epoché*) dışsal bir duruma yol açar. Yargıyı askıya aldıkça, felsefenin pratik amacına -huzur (*ataraxia*)- ulaşılır. Bu münasebetle Pyrrhonizm, çelişkili görünümeler ve inançların neden olduğu zihinsel rahatsızlığı tedavi etmek için bir tür terapi olarak kabul edilir.¹⁸

Şüpheci anlayış, geleneğe bağlı olarak Tanrı'nın varlığını kabul edip ona saygı gösterilmesi gerektiğini dogmatik olmayan bir tarzda kabul etse de dogmatiklere birtakım eleştiriler getirmekten de geri durmaz. Bu münasebetle Tanrı'nın mahiyeti ve keyfiyeti hususundaki ihtilaf ve uzlaşmazlık, O'nun varlığının sorgulanmasını gerektirmiştir. Dolayısıyla bizatihi dogmatiklerin Tanrı hakkındaki birbirinden farklı düşünceleri bir Tanrı kavramının üretilmesine engel olmuş ve bu konudaki yargının askıya alınmasına sebep olmuştur. Zira Tanrı'nın varlığı hususu kendiliğinden açık (prodelon) bir şey olmadığı için ispatlanmaya muhtaç bir hale gelmiş görüntüsü vermektedir. O'nun varlığı kendiliğinden ya da başka bir şeyle ispatlanan bir halde olmadığına göre kavranabilir bir şey de değildir.¹⁹ Burada “şüpheci” ve “inanan” karşıt sınıflar değildir. Başka bir ifadeyle şüphecilik inkârcılık anlamına gelmemektedir. Septik, bir inanç için ortaya konulan gerekçelerin rasyonel veya kanıtsal değerleri hakkında şüphe uyandırmanın yanında; herhangi bir inancın doğruluğunu

---

¹⁷ Empiricus, “Pyrrhonculuğun Ana Hatları”, 44.

¹⁸ Jose R. Maia Neto, *The Christianization of Pironism* (Netherlands: Springer-Science+Business Media, B.V., 1995), xiv-xv.

¹⁹ Empiricus, “Pyrrhonculuğun Ana Hatları”, 195-198.

göstermek için gerekli ve yeterli nedenlerin keşfedildiğinden veya keşfedilebileceğinden de şüphe duyar. Ancak şüphecisi, herkes gibi, yine de çeşitli inançları kabul edebilir.²⁰

Öte yandan şüphecisi sorgulamanın manevi bir fayda sağlaması gerektiğine inanılmıştır. Bu amaçla şüphecilik, taahhütte bulunmama veya yargının askıya alınması yoluyla iç huzuru aramıştır. İç huzura ulaşmanın yolu, gerçeklerin ne olduğu konusunda herhangi bir dogmaya onay vermemekten ve insan aklının hem gerçek hem de değerler dünyasında bunları belirlemedeki yetersizliğini kabul etmekten geçer. Mevcut felsefi sistemlerin rekabet halindeki bilgi iddialarının çokluğu, şüphecisiye, bu sistemlerin tesellilerinin takip ettiği varsayılan kesinliklerin gerçek olmadığını ve çatışan dogmalar arasındaki rekabetin başlı başına bir kafa karışıklığı ve kaygı kaynağı olduğunu göstermiştir. Bundan kaçınmak için, tartışmaların her iki tarafını da dogmatize etmeyi reddetmek gerekir.²¹

1.2. Metodik Şüphe

Şüpheyi kendisinden önceki septiklerden farklı olarak amaç olmak yerine, hakikate ulaşmak için bir araç olarak kullanan Descartes,²² nihai hedef olarak bu şüphelerden kurtulup kesin doğrulara ulaşmaya çalışır. İslam düşüncesinde Gazzâlî’de örneği görülen bu sistemde, daha önce duyu ve akıl yoluyla bilgi olarak kabul edilen şeylerin şüphecisi bir metottan geçirilmek suretiyle güvenilirlikleri sorgulanır. Bu doğrultuda öncelikle hakikate ulaşmak için takip edilmesi gereken bir metoda olan ihtiyacın altı çizilir. Zira hakikati metot olmadan rastgele aramak, akli bulandıracağı ve zihni körelteceğinden gerçeği idrak edemeyecek bir noktaya getirir ki, bu noktada vazgeçmek daha doğru bir davranıştır. Dolayısıyla hakikate ulaşmak için yöntem olmazsa olmazdır.²³ Onun metottan kastı dikkatli bir tetkikle akli doğru bir şekilde kullanıp, bilgi seviyesini ilerleterek hakikate ulaşmayı sağlayan kesin ve basit kurallardan ibarettir.²⁴ Bu kurallar; doğruluğunda şüpheyi mahal vermeyecek derecede açık ve kesin olmayan şeyleri bilgi olarak kabul etmemek, problemleri meseleleri mümkün olduğu kadar parçalara ayırmak, belli bir düzen içinde kademeli bir şekilde ilerleyerek düşünceleri sıraya koymak ve tekrar kontroller sağlamaktır.²⁵

²⁰ Popkin, *The History of Scepticism*, xxi.

²¹ Terence Penelhum, *God and Skepticism a Study in Skepticism and Fideism* (Dordrech: D. Reidel Publishing Company, 1983), 4.

²² Cevizci, “Yöntemsel Kuşku”, 63.

²³ René Descartes, *Metafizik Düşünceler*, çev. Mehmet Karasan (Ankara: Maarif Matbaası, 1942), 9-10.

²⁴ René Descartes, *Aklın Yönetimi İçin Kurallar*, çev. Engin Sunar (İstanbul: Say Yayınları, 2014), 17.

²⁵ Descartes, *Metafizik Düşünceler*, 11-14.

Descartes, hakikate ulaşmak için işe daha önce öğrendiği ve kendisine doğru olarak sunulan her şeyin kesinliğinden şüphe etmekle başlar.²⁶ Bu aşamada tavrı Empiricus ile benzerlik gösterse de onun şüphesi metodik veya hyperbolic²⁷ şüphedir. Öncelikle duyularla elde edilen bilgilerden şüphe eden Descartes'e göre²⁸ tüm insanlarda ortak ve eşit bir özellik olan akıl sayesinde doğruyu yanlıştan ayırt etmek mümkündür. Burada önemli olan aklın seviyesinden çok onu doğru bir şekilde kullanmaktır.²⁹ O, bu yolda tüm olumsuzluklara rağmen şüpheleri birer birer bertaraf ederek mutlak kesinliğin olduğu bir temele ulaşmayı hedeflemiştir.³⁰ Gerçeğin kesin bilgisine apaçık sezgi ve zaruri dedüksiyonla ulaşmayı düşünen Descartes,³¹ şüphe etmesinden dolayı kendisinin var olduğuna ve kendisinde Allah düşüncesi olması hasebiyle O'nun varlığına kanaat getirmiştir.³² Descartes temel felsefi doğrularla ilgili tam bir kesinlik arayışındayken, bazı çağdaşları da dinî gerçeklerle ilgili olarak aynı türden kesinliği arıyorlardı. Söz konusu kimselerden bazıları Descartes hayattayken onunla etkileşime girmiş ve daha sonra Kartezyenizm ve şüpheciliğe cevaplarını geliştirmeye devam etmişlerdir.³³

Şu halde klasik dönemde ve aydınlanma çağında şüphecî bir tavırla duyu verileriyle elde edilen bilgilerin güvenilirliği sorgulanarak kesin ve açık bilginin elde edilmesinin imkânı askıya alınmıştır. Duyularla elde edilen bilgilerin doğruluğu askıya alınınca, aklın verileriyle elde edilen bilgiler sorgulanmaya başlanmıştır. Empiricus gibi septik düşünürler aklın verilerini doğru bilginin kaynağı olarak kabul etmezken, Descartes aklın herkese eşit şekilde verildiğine dikkat çekmiş ve doğru bir yöntemle aklın açık ve kesin bilgiye ulaşabileceğini kaydetmiştir. Dolayısıyla ona göre bu aşamada önemli olan aklın belli bir yöntem çerçevesinde hareket etmesidir. Buna göre Descartes'ta metodik şüphe kesin ve açık bilgiye ulaşmada bir araç rolü görürken, Empiricus'ta şüphe araç olmaktan çok amaç haline gelmiştir. Şimdi şüphenin bilinen bu iki türünden farklı olarak fideistik şüpheciliğe daha geniş bir şekilde bakalım.

²⁶ Descartes, *Metafizik Düşünceler*, 96-97.

²⁷ René Descartes, "Meditations on First Philosophy", *The Philosophical Works of Descartes*, çev. Elizabeth S. Haldane vd. (Cambridge: Cambridge University Press, 1973), 198.

²⁸ René Descartes, *Metafizik Düşünceler*, 98.

²⁹ René Descartes, *Metot Üzerine Konuşma*, çev. K. Sahir Sel (İstanbul: Sosyal Yayınları, 1984), 7-8.

³⁰ Descartes, *Metafizik Düşünceler*, 107-108.

³¹ Descartes, *Metafizik Düşünceler*, 20-21.

³² Descartes, *Metafizik Düşünceler*, 41-42, 44, 48, 51.

³³ Popkin, *The History of Scepticism*, 174.

1.3. Fideistik Şüphe

Şüpheci düşüncenin yeni versiyonu olan şüpheci fideizm Sextus Empiricus'un eserlerinin 16. Yüzyılda Latinceye çevrilmesiyle başlamıştır. Katolikler reform yanlılarına karşı mücadelelerinde fideizmle beraber şüpheciliği etkili bir argüman olarak kullanmışlardır. Yeni dönemde Blaise Pascal, (1623/1662) Pierre Bayle, (1647-1706) Søren Kierkegaard (1813/1855) ve Lev Isaakovich Shestov (1866/1938) gibi bazı düşünürler antik dönemin şüpheciliğini diğerlerinden farklı olarak dinî inançları güçlendirmek için güncellemişlerdir. Yahudi ve Hıristiyan dinlerinin Yunan-Roma felsefesiyle bir sentezinin veya uzlaşmasının kurulamayacağı görüşünde olan bu düşünürler, felsefi akıl ile dini inanç arasındaki karşıtlığı açıklamak için eski şüpheciliğe başvurmuşlardır. Tüm Yunan-Roma felsefe sistemlerinde yalnızca antik şüphecilik, genel olarak felsefeye karşı polemiksel bir karşıtlık içinde olduğundan Atina'nın tam merkezinde Kudüs'ün istemsiz ve dolaylı bir destekçisi olma imkânını sunmuştur. Söz konusu düşünürler etik olduğu düşüncesiyle radikal süreksizlik görüşüne güçlü bir şekilde bağlı olmakla birlikte şüpheciliğin Yahudi-Hıristiyanlıkta faydalı olabileceğini iddia etmişlerdir. Bu münasebetle önce antik şüphecilerin etik taahhütlerini belirleyip sonra tersine çevirerek veya karşı çıkararak ikilemin üstesinden gelmek suretiyle Pyrrhonizm'i Hıristiyanlaştırmışlardır.³⁴

Daha önce antik şüphecilik kesin doğruların olduğuna inanan dogmatik anlayışın karşısında konumlandırılması hasebiyle dinî inanç sistemleri açısından olumsuz bir imaja sahipken, yeni şüpheci akım Pyrrhonizm'i diğerlerinden farklı olarak bir amaç için kullanmıştır. Bu bağlamda onlar şüpheciliği Hıristiyanlıkla tutarlı bir konumda değil, Hıristiyan kategorilerini açıklığa kavuşturmak için hermenötik bir araç olarak kurgulamışlardır. Burada Yunan şüpheciliği ile Hıristiyanlık arasındaki ilişki dışsal ve ardışık bir ilişki değildir. Daha ziyade, bir kez dikkatlice yeniden yapılandırılan Hıristiyanlaştırılan veya paganlaştırılan Yunan şüpheciliğinin özellikleri, onların Hıristiyanlığa ilişkin görüşlerinin içine yerleştirilmiştir. Hıristiyanlaştırılan bu eski şüpheciliğin önemli özelliklerinden birisi kanıtlayıcı olmayan önermelerin onaylanmaması şeklindeki Stoacı kuralı benimsemeleridir. Onlar bu kuralın Yunan pagan bilgeliğinin temel bir özelliği olduğunu ve kanıtlayıcı olmayan Yahudi-Hıristiyan bilgeliğine şiddetle karşı çıkması gerektiğini anlamışlardır. Pyrrhonizm'in Hıristiyanlaştırılması temelde Yunan şüpheciliğinin insanın düşüşü doktrini açısından yeniden inşasını içerir ve bunun sonucunda eski şüphecilerin

³⁴ Neto, *The Christianization of Pironism*, xi - x iii.

felsefeyi reddetmeleri korunurken, temel taahhütleri tersine çevrilir. Böylece fikrî bütünlük tutarsızlığa, sükûnet ise iman ve kurtuluş kaygısına dönüşmektedir.³⁵

Şüpheci fideizmin Konformist ve Evanjelik olmak üzere iki türünden bahsedebiliriz. Konformist fideistler, antik çağın Pyrrhonistlerinin felsefi hakikat arayışını terk etmeleri ve kültürlerinin yerel dindarlıklarına razı olmaları gibi inancı gelenek ve uygulamaların dogmatik olmayan bir kabulü olarak sunmaya çalışmışlardır. Hıristiyan inancını, Pyrrhon'un görüşlere uygunluğuna benzer şekilde temsil etme girişimi anlamına gelen Şüpheci Konformist fideizmin savunuculuğunu yapan isimlerden ilki Erasmus, (ö. 1536) ikincisi Montaigne'dir (ö. 1592). Onların yaptığı şey, şüpheci tutumların Hıristiyan düşüncesine toptan ithal edilmesini tavsiye etmek ya da Hıristiyan inancını, şüpheci uzlaşmanın bir tezahürü olarak sunmaktır. Erasmus ve Montaigne'den sonra erken modern zamanlarda onu benimseyen gerçek felsefi bilgi birikiminin tek düşünürü ise Pierre Bayle'dir.³⁶ Bayle'den önce, kendilerini "Hıristiyan şüpheçileri" olarak etiketleyen yüzyıllık bir Katolik düşünür geleneği vardır. Bu grup, gerçek dünya hakkında kesin bilgi edinme olasılığını sorgulayan klasik şüpheci argümanları, temel doğruların bir aklî delile dayanmadan sadece inanca dayalı olarak kabul edilmesi anlamına gelen saf fideizm savunuculuğu ile birleştirmiştir. Onlar bu amaçla Kalvinistler, Skolastikler, Platonistler, Rönesans doğa bilimcileri ve benzerlerinin bilgi iddialarını baltalamak için Yunan Pyrrhonizm'in yeniden keşfedilen hazinesi olan Sextus Empiricus'un yazılarını kullanmışlardır. Gerçeği ararken duyularımızın ve aklımızın güvenilmezliği ve doğruluğun tartışılmaz herhangi bir kriterini keşfedememe veya kullanamamamız hakkında eski Pyrrhon tarzını tartışmışlardır. Bu anlayışa göre insan aklının bilimde, felsefede ya da teolojide herhangi bir hakikati elde etme konusundaki tam yetersizliğini gerekçe göstererek aşağılanması, inancı doğrudan Tanrı'dan almaya hazırlık olarak gösterilmiştir. Öte yandan onlar Descartes'ın entelektüel sahneye çıkmasıyla birlikte, yeni dogmatizmine saldırmak ve onun da kesin ve şüphe götürmez doğruları bulmayı başaramadığını göstermek için Sextus Empiricus'un epistemolojik silahlarını yenilemişlerdir.³⁷

Bayle'in anlayışı Pyrrhoncu ve Kartezyen nosyonların karışımını temel almıştır.³⁸ Bayle, Sextus'un gerçek dünyanın doğasına kılavuzluk eden duyuların iddialarını baltalayan argümanlarına nispeten az ilgi göstermiştir. Onun asıl kaygısı, Sextus'un sunduğu metafizik karşıtı argümanlar ve özellikle teolojik ve bilimsel doktrine yönelik saldırılardır. Bu bağlamda

---

³⁵ Neto, *The Christianization of Pironism*, x iii-xv.

³⁶ Penelhum, *God and Skepticism*, 15-16, 442.

³⁷ Popkin, *The History of Scepticism*, 287-288.

³⁸ Penelhum, *God and Skepticism*, 27-28.

Bayle'nın asıl hedefi kendi zamanının ilahiyatçıları, matematikçileri ve fizikçileri olup onların teorilerindeki tutarsızlık ve paradoksu ortaya çıkararak, rasyonel iddiaları tekrar tekrar baltalamaya çalışmıştır.³⁹ Bayle, inanca yer açmak için mantığı yok ettiğini belirterek, aklın yetersizliğinin fark edilmesi için akıl yürütmeyi öneren bir düşündürdür.⁴⁰ O, akla çalışması için bırakılan büyük alanın boyutunu neredeyse sifira indirmiş böylece her türlü rasyonel araştırma, ancak bir çözüm bularak üstesinden gelinebilecek bir kafa karışıklığına yol açmıştır.⁴¹ Onun zamanında şüphecilik, herhangi bir dinî veya teolojik bağlamdan çıkmış ve yalnızca insan aklının bir eleştirisi haline gelmişti. Bu bağlamda Søren Kierkegaard ve Lev Chestov gibi düşünürlerin fideist motifini yeniden ifade etme girişimleri, diğerleri arasında dinî gerçeği bulmaya yönelik bir haykırış olsa da Bayle sonrası şüphecilik tarihi çok daha seküler bir biçim almıştır.⁴²

Fideistik şüphenin ikinci türü olan Evanjelic fideizm, Blaise Pascal ve Søren Kierkegaard gibi düşünürler tarafından temsil edilmiştir. Onlar Konformist duruşun zayıflatıcı uzlaşsallığının gerçek inanç bağlılığıyla derinden çeliştiğini kabul ederek, şüpheciyi isteksiz bir müttefik olarak görmüşlerdir. Şüpheli inançsızlığın ve Hıristiyan inancının görünüşte zıt kutuplar olduğunu kabul etmişlerdir. Ancak yine de insan aklının inancın içerdiği bağlılık için zemin sağlamadaki yetersizliğini açığa vurarak, şüpheciliği istemeden de olsa inanç davasına hizmet eden bir gelenek olarak görmüşlerdir. Onlara göre şüphecilik, ilahi lütufve felsefi engeller olmaksızın inanç oluşturmanın yolunu hazırlamıştır. Bu itibarla onlar, sadece insan aklının iddiaları ve referansları hakkında şüphecilerin umutsuzluk nedenlerinden bazılarını paylaşmışlardır.⁴³

Kierkegaard'a göre modern felsefeyle ilgilenen herkes isteksizce de olsa her şeyden şüphelenme meselesini ileri boyuta taşıırken,⁴⁴ inanma eyleminden de vazgeçmeyip onu da daha ileri götürmüşlerdir.⁴⁵ Bu iki cümlemin birleşiminden ortaya çıkan şey hiç kimsenin gerçek bir şüpheli olmaya ya da gerçek bir Hıristiyan olmaya istekli olmadığıdır. Bunun yerine, herkes şüphe yoluyla kesin bilgiye ulaşmayı istemektedir. Kierkegaard için antik

³⁹ Penelhum, *God and Skepticism*, 27.

⁴⁰ Penelhum, *God and Skepticism*, 26.

⁴¹ Popkin, *The History of Scepticism*, 289-290.

⁴² Popkin, *The History of Scepticism*, 301.

⁴³ Penelhum, *God and Skepticism*, 15-16, 442.

⁴⁴ Søren Kierkegaard, *Fear and Trembling Repetition*, ed. and tr. Howard V. Hong and Edna H. Hong (Princeton: Princeton University Press, 1983), 5.

⁴⁵ Kierkegaard, *Fear and Trembling Repetition*, 7.

şüphecilik hem modern felsefeye (modern şüphe) saldırmak hem de Hıristiyanlığı anlamak için çok önemli bir araç olup, bu iki görev birbiriyle yakından ilişkilidir. Ona göre hakiki inanç kavramının açıklığa kavuşturulması, hakiki şüphe kavramının açıklığa kavuşturulmasıyla birlikte önemlidir. Kartezyen hiperbolik şüpheye yaptığı gönderme, şüphenin açıklığa kavuşturulmasının, kesinliğe ulaşmanın sistematik bir yöntemi olarak modern şüphe kavramının eleştirisini gerektirdiğini gösterir. Eski şüpheciler daha sonra resme dâhil edilir. Onlar gerçek bir şüphe modelidir.⁴⁶ Bu iki şüphe türü arasındaki temel fark şudur: Konformist şüphecilik Pyrrhon'un yargının askıya alınması konusundaki taahhütlerini tutarken, Evanjelik şüphecilik bu taahhütleri reddederek şüpheciliği bir gelenek olarak anlamıştır. İlki Pyrrhonizmi Hıristiyan dininin rasyonel olmayan gerçeklerine dolaylı bir dava oluşturmak için sözde kullanmıştır. Pascal'ın ve Kierkegaard'ın Pyrrhonizmi kullanmadaki temel amacı, Hıristiyanlığın hakikatini ortaya koymak değil, kendilerine özgü Hıristiyan ahlaki tutumu olarak anladıkları şeyi açıklığa kavuşturmak ve üretmektir.⁴⁷

2. Kelâm İlmi Açısından Şüphe Kavramı ve Teolojik Boyutu

Şüphe pozitif ilimlerde hareket noktası olsa da dinî açıdan teslimiyet ve güvenin şüpheye alan bırakmadığı söylenebilir. Bununla beraber imanın kemali ve tahkiki için yapılan metodik şüphenin dinî metinlerde yasaklanmadığı gibi teşvik edildiğinin de örneklerine rastlamak mümkündür.⁴⁸ Kur'ân'da özellikle Hz. İbrahim'in şahsında şüphe örneklerini görmek mümkündür. Bunlardan ilki Bakara sûresi 259. ve 260. ayetlerde geçen ve öldükten sonra yeniden dirilmeye ilgili tutumdur. Bu ayetlerden ilki ismi açıklanmayan ancak rivayetlerden anlaşıldığına göre Hz. Üzeyir'in, ikincisi de Hz. İbrahim'in öldükten sonra yeniden dirilişe ilgili şüphe ve meraklarını konu almaktadır. Kur'ân'da bu isimlere karşı takınılan tutum, inkârı amaçlayan şüphecilere karşı takınılan tutumdan farklıdır. Zira söz konusu isimler kınanmayıp, onların şüphe ve merakları giderilmeye çalışılmıştır. İlgili ayette Hz. İbrahim'in tavrını Hz. Peygamber de şüphe olarak nitelendirerek şöyle demiştir: "Biz İbrahim'den daha çok şüphe etme hakkına sahibiz."⁴⁹ Kaldı ki herhangi bir konuda şüphenin korku ve tedirginliğe yol açması gayet doğal olup, şüphenin kalkması güveni doğurur.⁵⁰Buna

⁴⁶ Neto, *The Christianization of Pironism*, 72-73.

⁴⁷ Neto, *The Christianization of Pironism*, 121.

⁴⁸ Bekir Topaloğlu, *İslâm Kelâmcılarına ve Filozoflarına Göre Allah'ın Varlığı (İsbât-i Vâcib)* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2012), 135.

⁴⁹ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Câmi'u's-şâhih* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 2002), "Kitâbü Ehâdisi'l-Enbiyâ", 11 (3372).

⁵⁰ Mâtürîdî, *Te'vilât*, 17/103.

göre söz konusu isimlerin şüpheleri Yunan Felsefesinde ve İslam düşüncesinin ilk dönemlerinde varlık gösteren sofistlerin inkârcı şüphesinden farklı olarak, var olan imanı destekleyerek daha sağlam temeller üzerine oturtmayı amaçlamaktadır. Hz. İbrahim’le ilgili başka bir örnek de En’âm sûresi 74-82. ayetlerdir. Bu ayetlerde onun Allah arayışı içinde olduğu görülmektedir. Mâtürîdî bu ayetlerden yola çıkarak Hz. İbrahim için şüpheli ifadesini doğru bulmasa da onun şüpheden kastı Kur’ân’ın genelinde söz konusu edilen cehalete dayalı inkârcı şüphedir. Zira Hz. İbrahim bu şekilde bir şüphe içinde kabul edilirse, onun Allah’ın varlığıyla ilgili kesin inanca ulaşması haber veya istidlal yoluyla değil de duyusal bilgilerin kapsamına girmeyen ve zaruri olarak da bilinmeyen bilgilerle gerçekleştiği sonucu doğurur. Hâlbuki ayette söz konusu edilen “ikân” kelimesi istidlal, düşünme ve incelemeyen sonra bir şeyin hakikatine vakıf olmak anlamına gelir. Bunu da işitmeye ve hisse dayalı bilgi ile değil, istidlal bilgisi yoluyla yapmaktadır. Böylece Hz. İbrahim ve kavmi için şüphe sebepleri tedrici bir şekilde ortadan kaldırılmak suretiyle kesin inanca ulaşmak mümkün olmuştur.⁵¹ Bu konuda örnek verilebilecek bir başka isim de Sînâ dağında Allah’ı görmek isteyen Hz. Musa’dır.⁵² Ebû Alî el-Cübbâî (ö. 303/916) bu hadiseye kendisinden önceki Mu’tezile kelâmcılarının da tercihi olan farklı bir yorum getirmiştir. Ona göre Hz. Musa Allah’tan ahiret alametlerinden birisini izhar etmesini istemek suretiyle O’nu zaruri bir ilimle bilmek istemiştir. Hz. İbrahim’in ölülerin nasıl tekrar diriltileceğine dair şüphe ve merakında olduğu gibi Hz. Musa da Allah’ı görüp O’nu zorunlu bir ilimle bildiğinde kendisinde şüpheli çağrıştıran saikler ortadan kalkacak, nazar ve istidlalden müstağni olacak ve mükellefiyetteki zorluk da hafiflemiş olacaktır.⁵³

Kur’ân’da peygamberlerin şahsında söz konusu edilen bu şüphe türünün örneklerini Hz. Peygamber’in hadislerinde de görmek mümkündür. Nitekim sahabilerin değişik zamanlarda akıllarına gelen şeyler ve bundan dolayı kendilerini suçladıkları hallerle ilgili sorduklarında Hz. Peygamber’in bu halin “apaçık iman” ya da “saf iman” olduğunu ifade etmesi bu anlamda bir şüpheli konu edinir. Söz konusu hadislerde inançla ilgili şüphe hali bazen vesvese ile ifade edilmiştir.⁵⁴ Nevevî’ye göre şeytan insanları yoldan çıkarmaktan ümidini kestiğinde onlara vesvese vermek suretiyle zihinlerini bulandırır ve şüpheli bir hale sokar. Zira akla gelen havâtır iki çeşit olup ilki herhangi bir nazar ve istidale gerek

⁵¹ Mâtürîdî, *Te’vîlât*, 5/109-122.

⁵² Araf 7/143.

⁵³ Kâdî Abdulcebbar, *el-Muğnî fî ebvâbi’t-tevhîd ve’l-‘adl*, nşr. İbrahim Medkur (Kahire: Müessesetü’l-Mısriyye, 1965), 4/218.

⁵⁴ Ebü’l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc Müslim, *el-Câmi’u’s-şâhîh* (Kahire: Dâru’t-Tâsîl, 2014), “Kitâbu’l-Îmân”, 122-125.

kalmaksızın zihne gelip geçen şeylerdir ki bu halde herhangi bir şüphe hali söz konusu değilken, ikincisi şüphe hali olup bu halden yalnızca üzerinde düşünüp istidlalde bulunarak kurtulmak mümkündür.⁵⁵İbn Kudâme (ö. 620/1223) şeytanın vesveselerine kapılanları eşyanın gerçekliğini inkâr eden Sofistlere benzetmiştir. Zira vesveseciler akıl ve duyularla elde edilen kesin bilgilerden şüphe duyma noktasına gelmişlerdir. Bu bağlamda vesvese itikadi ve ameli noktada şüpheye sebep olarak gösterilmektedir. Ona göre şeytanın vesvesesinden kurtulmanın yolu ise duyu, akıl ve naslarda ortaya konulan bilgilerden şüphe etmemekten geçer.⁵⁶

Burada Hz. Peygamber'in vesveseye bağlı olarak müminlerin akıllarında hâsıl olan şüphelere karşı tutumu manidardır. Zira o bu hal karşısında şüphe ile imanı birleştirerek, şüphenin yalnızca inkârcı bir tutumdan kaynaklı olmadığını, gerçek imanın içinde bile şüphe olabileceğinin altını çizmiştir. Dolayısıyla başta Allah'ın varlığı ve mahiyeti olmak üzere insanın aklına birtakım şüphelerin gelmesi, inkârcılara has bir tutum olmayıp, bu durum pekâlâ iman sahibi bir kişide de görülebilir. Ancak iman sahibi kişideki bu şüpheci tutum genellikle meraktan kaynaklanmaktadır. O, şüphe ve vesveseye düşen kişilere karşı böyle bir halin imanı ortadan kaldırmadığı gibi gerçek ve sağlam bir imana götürdüğünü ifade ederek, bu şüphe ve vesveselerden kaçınılması gerektiğini vurgulamıştır. Böylece kişi içinde bulunduğu bunalım halinden kurtulmuş olacaktır. Öte yandan inanç konularında şüphe ve vesveseye düşmek övülmüş olup, bu haldeki bir kimse içinde bulunduğu halden kurtulmak için araştırmak suretiyle kesin bilgiye ulaşmak isteyecektir.⁵⁷

Alfred Von Kremer'e göre şüphe kavramı ve şüpheci eğilimler erken dönemlerden itibaren İslam düşüncesinde de görülür. Ona göre (biraz da abartılı bir şekilde) Arap aklının her şeyle alay etmek ve her şeyi eleştirmek gibi bir özelliği olduğundan büyük şehirlerde erken şüphecilik bilimsel bir sistem haline gelmiştir. Bu bağlamda çeşitli ekoller tarafından büyücülük, cinlerin ve ruhların varlığı reddedildiği gibi duyuşsal algılar güvenilmez ilan edilmiş ve her şeyden şüphe edilir hale gelmiştir. Bunun neticesinde Me'mun (ö. 218/833) döneminde her şeyden şüphe eden birtakım oluşumlar ortaya çıkmıştır.⁵⁸ Söz konusu oluşumlardan birisi Hisbâniyye fırkası olarak kayda geçmiştir. Kaynaklarda geçtiğine göre

⁵⁵ Ebû Zekeriyâ Yahyâ en-Nevevî, *el-Minhâc fî şerhi Şahîhi Müslim b. el-Haccâc* (b.y.: Mektebetü Kurtuba, 1994), 2/205-206.

⁵⁶ Muvaffakuddin İbn Kudâme el-Makdisî, *Zemmü'l-müvesvisîn*, thk. Ebü'l-Eşbâl ez-Züheyrî (Kahire: el-Fârûku'l-Hadîsetü li't-Tebâati ve'n-Neşr, 1407), 10-12.

⁵⁷ Atay, "Müslümanlarda Şüphecilik", 18-20.

⁵⁸ Alfred Von Kremer, *Cültürgeşichte Des Orients Unter Den Chalifen* (Vienna: WilhelmBraumüller, 1877), 2/267.

Mu'tezile'den Sümâme b. Eşres (ö. 213/828) Me'mun'un yanında Hisbâniyye'den bir şahısla karşılaşmış ve ona düşüncesini sorduğunda şöyle bir cevap almıştır: “Bana göre her şey vehim ve hayalden ibarettir. İnsanlar eşyayı sübjektif bir şekilde kendi akıllarına göre algırlar ki, gerçekte eşyanın bir hakikati yoktur.”⁵⁹ Bu çerçevede kabul edilecek bir başka oluşum da Sofistler olup üç grupta değerlendirilmiştir. Onlardan ilki, eşyanın hiçbir gerçekliği ve bilgisinin olmadığını iddia eden inatçı kişilerdir ki bunlarla ilgili tek çözüm onları dövmek ve mallarını ellerinden almaktır. Nazar ve istidlali kabul etmeyen bu grup inkârcı olması hasebiyle Dehriyye'den sayılmıştır. Sofistlerin ikinci grubu, şüphe ehli olup eşyanın ve bilgilerin gerçekliğinin bilinemeyeceği görüşündedir. Üçüncüsü ise eşyanın hakikatinin inançlara tabi olduğunu iddia ederek, bütün inançların sahih olduğu görüşündedir. Yani eşyanın hakikati onu kabul eden nezdinde gerçek, kabul etmeyen nezdinde ise batıldır. Bu konuda kesin bir delil arayışı içine girmek beyhudedir.⁶⁰

Josef Van Ess'e göre erken dönemde Hisbâniyye, Sofisler ve Mu'tezile şüpheli fikri hiçbir ekleme ve genişleme yapmadan Helenistik kültürden devralarak değişik amaçlarla kullanmışlardır.⁶¹ Ona göre bu fikirler İslâm kültürüne Stoacı mantığın pek çok öğesinin Kelâm ve Usûl-ü Fıkh'a girdiği gibi hiç kesintiye uğramadan ve gerçekte yeniden dirilmeyen, hatta kendi septisizmimizde bir dereceye kadar varlığını kaybeden bir miras olarak az-çok gizli bir şekilde girmiştir.⁶² Bahsi geçen gruplarda söz konusu edilen şüphe türü akıl ve duyularla elde edilen bilgilerden şüphe etmeleri sebebiyle her şeyi inkâr eden Antik Yunan felsefesine ait Pyrrhoncu septik düşünceyi yansıtmaktadır. Şüphenin bu inkârcı tavrı erken dönemden itibaren İslâm düşüncesinde kabul görmediği gibi bu düşünce sahiplerinin hem cezalandırılmak hem de eşyanın hakikatini farklı bir şekilde göstermek amacıyla darp edilmesi önerilmiştir. Ortaya çıkardığı fayda bakımından Kur'ân'da ve hadislerde örneklerine rastladığımız metodik şüphe türünü ise öncelikle Mu'tezile kelâmcılarında görmek mümkündür. Nitekim Mu'tezile'nin önemli isimlerinden Ebû'l-Hüzeyl el-Allâf'a (ö. 235/849-50 [?]) nispet edilen “elli şüphe bir yakînden daha iyidir”⁶³ sözü konumuz bağlamında önem arz

⁵⁹ İbn Abdürabbih, *el-İkdu'l-ferîd*, nşr. Ahmed Emîn vd. (Kahire: Matbaatü Lecnetü't-Te'lif, 1940), 2/407-408.

⁶⁰ Abdülkâhir el-Bağdâdî, *Usûlu'd-dîn* (İstanbul: Devlet Matbaası, 1928), 6; Ebu'l-Yüsr Muhammed el-Pezdevî, *Usûlu'd-dîn*, thk. Hans Peter Linss (Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyyetü li't-Türâs, 2003), 17; İbn Hazm, *el-Fasl*, 1/147-149.

⁶¹ Josef Van Ess, “İslâm Dinî Düşüncesinde Septisizm”, çev. Murat Memiş, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 22 (2005), 3.

⁶² Ess, “İslâm Dinî Düşüncesinde Septisizm”, 4.

⁶³ Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Câhiz, *Kitâbü'l-Hayevân*, thk. Abdüsselam Muhammed Harun (Kahire: Matbaatü Mustafa el-Bâbil el-Halebî, 1965), 3/60.

etmektedir. Ebû Bekr el-Esamm (ö. 200/816) düşünmek ve araştırmak sonucunda oluşan ve süreç içerisinde kesin bilgiye dönüşen zanna şüphe anlamı vermiştir. Çünkü bilmenin içtihat yoluyla gerçekleştiği durumlarda şüphe tamamen ortadan kalkmaz.⁶⁴ Ebû'l-Kāsım el-Belhî'ye (ö. 319/931) göre şüphe bilginin zıddı olan manalardan bir manadır. Ebû Hâşim el-Cübbâ'ye (ö. 321/933) göre ise şüphe eden kişi bilgi veya cehaletten hiçbirisiyle nitelendirilmediği için şüphe hiçbir mana ifade etmez. Yani onun şüphe halinde olması bir delil doğrultusunda bilgi, itikat, zan veya cehalet manalarından herhangi birisini güçlendirmemektedir. Bu durumda şüphe hali septiklerde olduğu gibi "ta'lik" anlamında yargıyı askıya alma durumunu ifade etmektedir. Yani şüphe, herhangi bir konuda tereddüt içinde karar verememe, bir önermede olumlu ve olumsuz tarafların birbirine denk olma halini göstermektedir.⁶⁵ Öte yandan Ebû Hâşim ve Kādî Abdulcebbâr'a (ö. 415/1025) göre düşünme (*nazar*) ancak medlûle dair şüpheyle sahih olup, medlûlün şüphe, zan veya itikat hallerinden birisiyle irtibatlı olması gerekir. Aksi halde ilim veya şüpheyle ortaya çıkan cehalet haliyle sahih olmaz. Dolayısıyla onlara göre bilginin ilk şartı şüphe etmektir.⁶⁶

Şüpheci bir tavırla değerlendirdiğimizde, Mutezile'nin uzun bir müddet Ortodoks inancın temel bileşenleri olarak görülen popüler inancın belirli unsurlarını amansız bir şekilde eleştirdiği görülmektedir. Buna bağlı olarak Kur'ân'ın edebi üslubunun benzersizliği konusunda şüphe uyandırmışlar ve hadislerin sıhhatini sorgulamışlardır. Mutezilenin popüler inanca yönelik eleştirileri, esas olarak eskatolojinin mitolojik unsurlarına yöneliktir. Örnek olarak âhiret âlemine girmeden önce geçilmesi gereken, kıldan ince, kılıçtan keskin, seçilmişlerin bir çarpıda üzerinden süzülerek geçtiği köprü olarak tanımlanan Sırat'ı farz inanç yapısından çıkarmışlar ve hakkında alegorik açıklamalar yapmışlardır. Ayrıca insan fiillerinin tartıldığı terazileri ve buna benzer birçok anlayışı da ortadan kaldırmışlardır. Onların din felsefelerinin başlıca yol gösterici düşüncesi Tanrı kavramını, onu gölgeleyen ve deforme eden geleneksel popüler inancın unsurlarından arındırmaktır.⁶⁷

Şu halde Mu'tezile kelâmcılarının çoğunluğu epistemolojik olarak şüphe kavramını onaylamış ve hoş görmüşlerdir. Çünkü bilgi şüphe ve cehl halinde mümkün olmaktadır. Bu bağlamda Kādî Abdulcebbâr'a göre makul çerçevede şüphe makbul olup, ilimle cehl arasında

⁶⁴ Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 17/104.

⁶⁵ Saîd b. Muhammed b. Saîd Ebû Reşîd en-Nîsâbü'rî, *el-Mesâil fi'l-Hilâf beyne'l-Basriyyîn ve'l-Bağdâdiyyîn*, thk. Ma'n Ziyad-Rıdvân es-Seyyid (Beyrut: Ma'hedü'l-İnmâi'l-Arabî, 1979), 338-339.

⁶⁶ Kādî Abdulcebbâr, *el-Muğnî fi ebvâbi't-tevhîd ve'l-'adl*, thk. İbrahim Medkûr, 12/11-12, 113, 189.

⁶⁷ Ignaz Goldziher, *Introduction to Islamic Theology and Law*, trans. Andras and Ruth Hamori (New Jersey: Princeton University Press, 1981), 87-88, 89.

vasıta olması hasebiyle güzeldir. Zira şüphe ilmin zıttı olmadığı gibi ilmi iptal etmeyip marifetin zihinde oturmadığı durumlarda bilgiye bir yol teşkil eder. Bu şekilde ilme yol teşkil eden makbul ve hoş görülen bir şüphe yöntemsel şüphe olarak isimlendirilmez. Bununla beraber şüphe bu fonksiyonunun dışında epistemolojik anlamda sürekliliğe sahip bir esas haline gelirse bilginin nefyine sebep olacağı düşünülerek akla ve bilgiye meydan okuyan bir işleve dönüşür. Buna bağlı olarak Kādî Abdulcebbar'ın makbul ve hoş gördüğü şüphe, kendisiyle sofistlerin bilginin subjektif olduğu, Pyrrhoncuların da bilginin mümkün olmadığı sonucuna vardıkları şüpheden farklı bir konumdadır.⁶⁸

Kelâm tarihinde bu konuya örnek verebileceğimiz önemli isimlerden birisi de Ebü'l-Hasen el-Eş'arî'dir (ö. 324/935-36). Uzun yıllar Mu'tezile fikirlerini savunan Eş'arî bir müddet düşünce bunalımına girmiş ve daha önce savunduğu fikirlerle ilgili bir şüphe krizi yaşamıştır. Bu şekilde bir müddet evine kapandıktan sonra içinde bulunduğu bu şüphe krizinden kurtularak, fikrî planda önemli bir değişiklik yaşamıştır.⁶⁹ Nitekim o, bu halini şöyle izah etmiştir: "Ey insanlar! Sizden uzak kaldığım süre boyunca araştırdım ve tüm deliller bana eşit ve denk (*tekâfü*) geldi. Bu sebeple hak ile bâtil arasında bir tercihte bulunamadım. Bu haldeyken Allah'tan beni doğruya ulaştırmasını istedim, O da beni kitaplarımda açıkladığım itikada ulaştırdı."⁷⁰ Onun İslam düşüncesinde kutuplaşmaların yoğun olduğu bir dönemde yaşamış olması, siyasi, sosyal ve dinî amillerin de etkisiyle karşıt düşünceler arasında tercih yapmasını zorlaştırarak istidlale dayalı bir şüphe haline girmesine sebep olmuştur. Bu bağlamda o, yoğun bir düşünce krizi ve şüphe halinden sonra fikri bir dönüşüm yaşamıştır. Ona göre nazar ehli daha önce öğrendiği bilgilerle nazar sonucu elde ettiği bilgiler arasında bir farklılaşma ve çatışma yaşayabilir. Eş'arî'ye göre nazar ehlinin elde ettiği bilgilerin doğruluğunu ve yanlışlığını tenkit süzgecinden geçirmesi gerekir. Bu durumda yanlışın karşısında ve doğru olan acele etmeden sabırlı bir şekilde araştırılmalı, kanaati hangi yöne meylediyorsa o doğrultuda bir değişime açık olmalıdır.⁷¹

İslam düşüncesinde aklî bilgiye yönelttiği eleştiriler sebebiyle bir başka şüphecilik örneğini de Şîî-Bâtînî anlayışta görebiliriz. Zira Şîî-Bâtînî anlayışta dinin gizli hakikatleri

⁶⁸ Hüsnü Zine, *el-Akl inde'l-Mu'tezile* (Beyrut: Dâru'l-Âfâki'l-Cedîde, 1978), 82-84.

⁶⁹ Tâcüddîn es-Sübkî, *Ṭabaqâtü's-Şâfi'iyeti'l-kübrâ*, thk. Mahmûd Muhammed et-Tanâhî -Abdülfettâh Muhammed el-Hulv (Kâhire: Dâru İhyâu Kütübi'l-Arabî, 1964), 3/347-349.

⁷⁰ İbn Asâkir, *Tebyînü kezîbi'l-müfterî fimâ nüsibe ile'l-İmâm Ebi'l-Hasan el-Eş'arî*, thk. Muhammed Zâhid el-Kevserî (Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye, 2010), 43.

⁷¹ İbn Fûrek, *Mücerredü Makâlâti's-Şeyh Ebi'l-Hasan el-Eş'arî*, thk. Daniel Gimaret (Beyrut: Dâru'l-Maşrik, 1987), 322.

yalnızca imamların öğretmesiyle bilindiği için aklın dine dair meselelerde hakem rolü yoktur. Gazzâlî'nin kaydettiğine göre onlara *Ta'limiyye* denilmesinin sebebi akıl ve reyin iptal edilmesidir. Onlara göre hakikat rey ve talim yoluyla bilinir. Reylerin birbirinden farklı ve birbirini yıkar oluşu, birbirine zıt arzuların bulunuşu, akıl yürütmelerden (*nazar*) elde edilen neticelerin birbirinden farklı oluşu gibi sebeplerden ötürü reye dayanmak batıldır. Bu durumda hakikate ulaşmak için aklın karşısında imamların talimine ihtiyaç vardır.⁷² Gerçeğin, müstakil olarak akıl yürütme ve akılların hüküm vermesi ile bilinmesi batıl olduğundan⁷³ dinî meselelerde rey, kıyas, içtihat ve istihsan batıl olarak kabul edilmiştir.⁷⁴ İbnü'l-Velid (ö. 612) Gazzâlî'nin eleştirilerinin geçersiz olduğunu belirtmekle birlikte insanların reylerinin hükmüne göre mücerred aklın nazarına itimat etmenin sahîh olmadığını ifade eder. Bu bağlamda akıl kılavuz olan delilin bilinmesi ve ilimlerden ortaya çıkan sonuçların anlaşılması için bir araç mesabesinde dir.⁷⁵ Şîî-Bâtînî anlayış dinî meselelerde rey ve kıyasa başvurmadıkları gibi bunun aksini yapan diğer Şîî fırkalar, Mutezile, Mürcie, Haşviyye, Hâricîler vb. fırka ve mezhepleri kitabı tahrif etmeleri sebebiyle dinden çıkmış sapkın fırkalar olarak nitelendirir.⁷⁶ İsmâilî doktrininin kurucularından, Fâtımî başkadısı ve başdâisi Kādî Nu'mân (ö. 363/974) da aklın, dinde bilginin kaynağı ve hüccet olmasını reddetmiştir. Çünkü Yüce Allah Kur'ân'da hiçbir şeyi eksik bırakmamıştır. Dolayısıyla dinde kıyas, rey, içtihat, istihsan, nazar ve istidlal yoktur.⁷⁷

2.1. İmanda İstisna ve Şüphe

Erken dönem kelâm ilminde şüphe kelimesinin kullanıldığı ve tarafların bazen imanda şüphecilikle itham edildiği konuların başında imanda istisna meselesi gelir. İstisna Ehl-i sünnet'in iki önemli kolunu temsil eden Eş'arîlik ile Mâtürîdîlik arasında ihtilafa yol açmış ve istisnayı savunanların şüpheciler (*şükkâk*) olarak nitelendirilmelerine kadar varmıştır.

⁷² Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî, *Fedâihu'l-bâtiniyye*, thk. Ahmed Bedevî (Küveyt: Müessesetü Dâru'l-Kütübi's-Sekâfiyye, 1964), 17.

⁷³ Gazzâlî, *Fedâihu'l-bâtiniyye*, 73.

⁷⁴ Ali b. Muhammed İbnü'l-Velid, *Tâcu'l-akâid ve ma'dinü'l-fevaid*, nşr. Arif Tamir (Beyrut: Müessesetü İzzü'd-Dîn, 1982), 82-83.

⁷⁵ Ali bin Muhammed el-Velid, *Dâmiğu'l-bâtıl ve hatfu'l-munâdil*, thk. Mustafa Galib (Beyrut: Müessesetü İzziddîn, 1982), 1/273.

⁷⁶ Müeyyed-Fiddîn eş-Şîrâzî, *Dîvânü'l-müeyyed fi'd-dîn dâ'id-duât*, thk. Muhammed Kâmil Hüseyin (Kahire: Dâru'l-Kütübi'l-Mısra, 1949), 104; Cafer b. Mansûru'l-Yemen, *Serâir ve esrâru'n-nutekâ*, thk. Mustafa Galib (Beyrut: Dâru'l-Endülüs, ts.), 243.

⁷⁷ Kādî Nu'mân b. Muhammed, *İhtilâfî uşûlî'l-mezâhib*, thk. Mustafa Galib (Beyrut: Dâru'l-Endülüs, 1983), 39-45, 137-138.

Nitekim Ebû Azbe (ö. 1172/1759) iki mezhebin görüş ayrılıklarından bahsettiği eserinde istisnanın şüpheye delalet ettiğini, hâlbuki imanda şüphe olamayacağını icma ile sabit olduğunu belirtir. Ona göre inançla ilgili olarak istisna kelimesinin kullanılması konunun bir şarta bağlanması veya askıya alınması anlamında ta'lîke işarettir. Ancak askıya almak daha sonra gerçekleşmesi beklenen olaylarla ilgili olarak kullanılır.⁷⁸

İmanda istisnayı kabul etmeyen Hanefî-Mâtürîdî kelâm okulunun görüşü, imanda şüpheye yer verilmeyip kesinlik olmasıdır. Buna göre iman eden kimse herhangi bir şüpheye mahal vermeksizin mümin olarak kabul edilir. Ebû Hanîfe'ye (ö. 150/767) göre işlemiş olduğu günaha bakılmaksızın bir Müslüman Allah'a, kitaplara ve peygamberlere iman hususunda şüpheye düşmez.⁷⁹ Buna bağlı olarak imanda şüphe etmeyen müminin gerçekten iman ettiğini beyan etmesi gerekir.⁸⁰ Mâtürîdî'ye göre imanda istisna ifadesi kesin bilginin karşısında şüphe ve zan olduğu durumlar için kullanılır. Bu münasebetle imanda istisna ifadesini kullanmak şarta bağlı ve şüpheli bir hali ortaya çıkaracağından mümin olduğunu kesin bir şekilde beyan etmek gerekmektedir.⁸¹ İmanda istisnaya karşı olan Kerrâmîyye ise istisnayı savunanları "şükkâk" olarak isimlendirmiştir.⁸² İmanda istisna görüşünden dolayı Eş'arîliği tam bir şüpheci okul olarak niteleyen ve onlara en sert eleştiriyi getiren kişi ise İbn Hazm'dır. O, Eş'arîliğin bu doğrultudaki görüşlerini şöyle özetler: "İnançla ilgili delillerin talep edilmesi ancak buluştan sonra gerekmekte olup, bir kimsenin Müslümanlığı, buluş çağına ulaşmasından sonra tasdik eden değil şüphe eden bir kimse olmadıkça geçerli olmaz. Buna göre söz konusu kimse Yüce Allah, nübüvvet ve Hz. Muhammed'in doğruluğu konusunda şüphe edinceye kadar Müslüman sayılmaz. Zira iman yalnızca küfürle sahîh olurken, tasdik de inkârla gerçekleşir. Buna bağlı olarak adı geçen meselelere şüphe etmeksizin kesin bir şekilde inanmak şirk ve küfür alametidir."⁸³

Sonuç

⁷⁸ Ebû Azbe Hasen b. Abdilmuhsin, *er-Ravzatü'l-behiyye fî mâ beyne'l-Eş'â'ire ve'l-Mâtürîdiyye* (Haydarâbâd: Matbaatü Meclis-i Dâireti'l-maârif, 1322), 6.

⁷⁹ Ebû Hanîfe, Nu'mân b. Sâbit, "el-Âlim ve'l-müteallim", *İmam-ı A'zam'ın Beş Eseri*, çev. Mustafa Öz (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1992), 20.

⁸⁰ Ebû Hanîfe, Nu'mân b. Sâbit, "el-Fıkhu'l-ebsat", *İmam-ı A'zam'ın Beş Eseri*, çev. Mustafa Öz (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1992), 51.

⁸¹ Ebu Mansur el-Mâtürîdî, *Kitâbu't-Tevhîd*, çev. Bekir Topaloğlu (İstanbul: İsam Yayınları, 2015), 518, 585.

⁸² Muhammed b. Ahmed el-Makdisî, *Ahsenu't-tekâsim fî ma'rifeti'l-ekâlîm* (Kahire: Mektebetü Medbûlî, 1991), 59.

⁸³ İbn Hazm, *el-Fasl*, 2/1072-1074.

Şüphe kavramı farklı amaç ve içeriklerle din ve felsefenin ortak konusu olarak epistemolojilerinin bir parçası haline gelmiştir. Felsefe tarihinde daha derin bir anlama sahip olan bu kavram Yunan felsefesinden modern döneme kadar genelde üç şekilde tezahür etmiştir. İlki eşya hakkında kesin ve gerçek bilgiyi inkâr ederek ruhsal dinginliği hedefleyen klasik septik düşünce, ikincisi Descartes'le yaygınlaşan ancak ondan çok önce varlığına İslam düşüncesinde de rastlanan metodik şüphe, üçüncüsü ise Hıristiyanlığın makul çerçevede kabulü mümkün olmayan inanç değerlerini antik şüpheciliğin akla yönelik tavrını ödünç almak suretiyle akla karşı imanı önceleyen şüphecî fideizmdir. Antik şüphecilik İslâm kelâmcıları tarafından inkârcı akımlarla bir tutulmak suretiyle eleştiri konusu olmuştur. Şüphecî fideizm sonuç itibarıyla imanı önceleyen bir amaca güdülse de bu süreci akıl temelinden yoksun bırakması, akli bilgi kaynağı olarak kabul eden ve bu oranda nazar ve istidlale önem ve değer veren kelâm ilmi açısından pek muteber görülmemiştir. Kaldı ki böyle bir düşünce akımının çıkış sebepleri arasında Hıristiyanlığın gayri makul inanç değerlerinin akli devre dışı bırakarak meşrulaştırılması vardır. Akılla imanın arasını kesin ve kalın çizgilerle ayıran bir din anlayışında bu tavır zaruret haline gelse de akla verdiği değerle bunun tam karşısında konumlanan İslam'da böyle bir tavır ve bakış açısı beklenemez. Dinî meselelerde aklın belirleyici hakem rolünü devre dışı bırakarak, kendi öğretilerini makul olma amacı gütmeksizin kabul ettirmeye çalışan akımlar ise ana eksenden sapmalar gösteren Bâtînî anlayıştan başkası değildir. Batınîlik'ten etkilenecek tasavvufun da akli sezgiye dayalı bilginin gerisine düşürdüğü görülse de bu bakış açısı tarihi süreçte sünnî mutasavvıflar tarafından sürekli revize edilmiştir.

Modern dönemlerde şüpheciliğin yeni bir versiyonu olarak ortaya çıkan metodik şüphe ise diğerlerinden farklı olarak dinî metinlerde ve kelâm ilminde makbul ve hoş görülen bir özelliğe sahip olmuştur. Şüphe kavramı antik şüphecilikteki anlamına bağlı olarak inkârcılığı çağrıştırdığı için olsa gerek istenmeyen ve kaçınılan bir durum olarak kabul edilmiştir. Ancak köken itibarıyla gözlemek ve incelemek anlamlarına gelen *skeptesthai* kelimesinden türemiş olması bu konudaki sınırlamaları kaldırarak, kelimeye daha geniş bir açıdan bakmamızı sağlamaktadır. Bu bağlamda bilgi aşamalarında kesin bilgiye ulaşma arzusu ve gayretiyle yapılan bilişsel faaliyetler de yapıcı anlamıyla şüphe kavramı içinde değerlendirilebilir. Buna göre Kur'ân'da kesin ve gerçek bilgiye ulaşmak amacıyla hareket eden bazı peygamberler bu sürece dâhil edilebilirler. İnanç ve amel konularında böyle bir zihin hali, inkârcılık olarak dışlanmak yerine kesin bilgiye ve dingin bir ruh haline ulaşmak noktasında teşvik edilmiştir. Bunun örneklerine dinî metinlerde olduğu gibi kelâm tarihinde de rastlamak mümkündür. Özellikle dinî anlama yöntemi olarak akla daha çok önem veren ve

akılcı olarak nitelenen fırkaların bu konuya epistemolojilerinde yer vermeleri manidardır. Şu hâlde gerek salt dinî metinlerden hareketle gerekse kelâm epistemolojisinde gerçek ve kesin bilgiye ulaşmak amacıyla araştırma ve sorgulamaya dayalı bir şüphe hali, makbul olmanın ötesinde kıymetlidir de. Bunu düşünce özgürlüğü bağlamında değerlendirdiğimizde bizzat dinî metinlerin böyle bir şüphe halini sınırlandırmak yerine insanlığın en üst modeli olan peygamberlerin şahsında idealize ettiğini söyleyebiliriz.

Kaynakça

- Atay, Hüseyin. “Müslümanlarda Şüphelik”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 28 (1986), 1-22.
- Bağdâdî, Abdülkâhir. *Usûlu'd-dîn*. İstanbul: Devlet Matbaası, 1928.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail. *el-Câmi'u's-şahîh*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 2002.
- Cafer b. Mansûru'l-Yemen. *Serâir ve esrâru'n-nutekâ*. thk. Mustafa Galib. Beyrut: Dâru'l-Endülüs, ts.
- Câhiz, Ebû Osmân Amr. *Kitâbü'l-Hayevân*. thk. Abdüsselam Muhammed Harun. Kahire: Matbaatü Mustafa el-Bâbilî el-Halebî, 1965.
- Cevizci, Ahmet. *Felsefe Sözlüğü*. İstanbul: Paradigma Yayınları, 1999.
- Descartes, René. *Metafizik Düşünceler*. çev. Mehmet Karasan. Ankara: Maarif Matbaası, 1942.
- Descartes, René. *Akılın Yönetimi İçin Kurallar*. çev. Engin Sunar. İstanbul: Say Yayınları, 2014.
- Descartes, René. “Meditations on First Philosophy”. *The Philosophical Works of Descartes*. çev. Elizabeth S. Haldane vd.. Cambridge: Cambridge University Press, 1973.
- Descartes, René. *Metot Üzerine Konuşma*. çev. K. Sahir Sel. İstanbul: Sosyal Yayınları, 1984.
- Ebû Azbe Hasen b. Abdilmuhsin. *er-Ravzatü'l-behiyye fimâ beyne'l-Eşâ'ire ve'l-Mâtürîdiyye*. Haydarâbâd: Matbaatü Meclis-i Dâireti'l-maârif, 1322.
- Ebû Hanîfe, Nu'mân b. Sâbit. “el-Âlim ve'l-müteallim”. *İmam-ı A'zam'ın Beş Eseri*. çev. Mustafa Öz. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1992.
- Ebû Hanîfe, Nu'mân b. Sâbit. “Fıkhu'l-Ebsat”. *İmam-ı A'zam'ın Beş Eseri*. çev. Mustafa Öz. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1992.
- Empiricus, Sextus. “Phyrrhonculuğun Ana Hatları”. *Kuşkuculuk*. çev. Mustafa Kaya Sütçüoğlu. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2017.

- Ess, Josef Van. "İslâm Dinî Düşüncesinde Septisizm". çev. Murat Memiş. *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 22 (2005), 167-183.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid. *Fedâihu'l-bâtiniyye*. thk. Ahmed Bedevî. Küveyt: Müessesetü Dâru'l-Kütübi's-Sekâfiyye, 1964.
- Goldziher, Ignaz. *Introduction to Islamic Theology and Law*, çev. Andras and Ruth Hamori. New Jersey: Princeton University Press, 1981.
- Hançerlioğlu, Orhan. *Felsefe Ansiklopedisi*. 7 Cilt. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1993.
- İbn Abdürabbih. *el-İkdü'l-ferîd*. nşr. Ahmed Emîn vd. Kahire: Matbaatü Lecnetü't-Te'lîf, 1940.
- İbn Asâkir. *Tebyînü kezibi'l-müfterîfîmâ nüsibe ile'l-İmâm Ebi'l-Hasan el-Eş'arî*. thk. Muhammed Zâhid el-Kevserî. Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye, 2010.
- İbn Düreyd, Ebû Bekr Muhammed. *Cemheretü'l-luğa*. thk. Remzi Münir Ba'lebekki. Beyrut: Dâru'l-İlm lil-Melâyîn, 1987.
- İbn Fâris, Ebü'l-Hüseyn Ahmed. *Mu'cemü Mekâyisi'l-luğa*. thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn. Kahire: Dâru'l-Fikr, 1979.
- İbn Fûrek. *Mücerredü Maqâlâti's-Şeyh Ebi'l-Hasan el-Eş'arî*. thk. Daniel Gimaret. Beyrut: Dâru'l-Maşrîk, 1987.
- İbn Hazm. *el-Fasl Fi'l-Milel ve'l-Ehvâ' ve'n-Nihal*. nşr. Halil İbrahim Bulut. 3 Cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2017.
- İbn Kudâme Muvaffakuddin. *Zemmü'l-müvesvisîn* thk. Ebü'l-Eşbâl ez-Züheyrî. Kahire: el-Fârûku'l-Hadîsetü li't-Tebâati ve'n-Neşr, 1407.
- İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl. *Lisânü'l-Arab*. 15 Cilt. Beyrut: Dâru Sâder, 2010.
- İbn Teymiyye, Takıyyüddin. *Der'ü te'ârûzi'l-'aql ve'n-naql*. thk. M. Reşâd Sâlim. Riyad: Câmîatiü İmâm Muhammed b. Suûd, 1991.
- İbnü'l-Velid, Ali b. Muhammed. *Tâcu'l-Akâid ve Ma'dinü'l-Fevaid*. nşr. Arif Tamir. Beyrut: Müessesetü İzzü'd-Dîn, 1982.
- İbnü'l-Velid, Ali b. Muhammed. *Dâmiğu'l-Bâtıl ve Hatfu'l-Munâdil*. thk. Mustafa Galib. Beyrut: Müessesetü İzziddîn, 1982.
- İsfahânî, Râgıb. *Müfredâtü elfâzi'l-Kur'ân*. thk. Safvân Adnân Dâvûdî. Beyrut: Dâru'l-Kalem, 2009.

- Kādî Nu'mân b. Muhammed. *İhtilâfî uşûli'l-mezâhib*. thk. Mustafa Galib. Beyrut: Dâru'l-Endülüs, 1983.
- Kādî Abdulcebbar. *el-Muğnî fi ebvâbi't-tevhîd ve'l-'adl*. nşr. İbrahim Medkur. 20 Cilt. Kahire: Müessesetü'l-Misriyye, 1965.
- Kierkegaard, Søren. *Fear and Trembling Repetition*. ed. and tr. Howard V. Hong and Edna H. Hong. Princeton: Princeton University Press, 1983.
- Kremer, Alfred Von. *Cülturgeschichte Des Orients Unter Den Chalifen*. Vienna: Wilhelm Braumüller, 1877.
- Makdisî, Muhammed b. Ahmed. *Ahsenu't-tekâsim fi ma'rifeti'l-ekâlim*. Kahire: Mektebetü Medbûlî, 1991.
- Mâtürîdî, Ebu Mansur. *Kitâbu't-Tevhîd*. çev. Bekir Topaloğlu. İstanbul: İsam Yayınları, 2015.
- Mâtürîdî, Ebu Mansur. *Te'vilâtü'l-Kur'ân*. nşr. Bekir Topaloğlu. 17 Cilt. İstanbul: Mizan Yayınevi, 2005-2007.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc. *el-Câmi'u's-şâhih*. Kahire: Dâru't-Tâsîl, 2014.
- Neto, Jose R. Maia. *The Christianization of Pyrrhonism*. Netherlands: Springer-Science+Business Media, B.V., 1995.
- Nevevî, Ebû Zekeriyâ Yahyâ. *el-Minhâc fi şerhi Şâhihi Müslim b. el-Haccâc*. b.y.: Mektebetü Kurtuba, 1994.
- Nisâbü'rî, Saîd b. Muhammed. *el-Mesâil fi'l-Hilâf beyne'l-Basriyyîn ve'l-Bağdâdiyyîn*. thk. Ma'n Ziyad-Rıdvân es-Seyyid. Beyrut: Ma'hedü'l-İnmâi'l-Arabî, 1979.
- Penelhum, Terence. *God and Skepticism a Study in Skepticism and Fideism*. Dordrech: D. Reidel Publishing Company, 1983.
- Pezdevî, Ebu'l-Yüsr Muhammed. *Usûlu'd-dîn*. thk. Hans Peter Linss. Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyyetü li't-Türâs, 2003.
- Popkin, Richard H. *The History of Scepticism From Savonarola to Bayle*. Oxford: Oxford University Press, 2003.
- Sübkî, Tâcüddîn. *Ṭabaqâtü's-Şâfi'iyyeti'l-kübrâ*. thk. Mahmûd Muhammed et-Tanâhî - Abdülfettâh Muhammed el-Hulv. Kâhire: Dâru İhyâu Kütübî'l-Arabî, 1964.

- Şîrâzî, Müeyyed Fiddîn. *Dîvânü'l-müeyyed fi'd-dîn dâi'd-duât*. thk. Muhammed Kâmil Hüseyin. Kahire: Dâru'l-Kütübi'l-Mısra, 1949.
- Topaloğlu, Bekir. *İslâm Kelâmcılarına ve Filozoflarına Göre Allah'ın Varlığı (İsbât-i Vâcib)*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2012.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Tekâfü". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 40/335. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Zebîdî, Ebü'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ. *Tâcü'l-ʿarûs min cevâhiri'l-Kāmûs*. nşr. Abdüssettâr Ahmed Ferrâc. Küveyt: Matbaatü Hükümetü'l-Küveyt, 1965.
- Zine, Hüsnü. *el-Akl inde'l-Mu'tezile*. Beyrut: Dâru'l-Âfâki'l-Cedîde, 1978.

Doubt in terms of Kalām and Philosophy

Asst. Prof., Yunus ERASLAN

Extended Summary

The concept of doubt, which is used to obtain correct information in the fields of science, philosophy and religion, or to deny the existence of such knowledge, has never lost its currency as an important method. Doubt was used in skeptic thought in ancient times to eliminate the possibility of a true and valid knowledge. Fideistic doubt, which was used in the new era to question the accuracy and validity of knowledge based on reason and senses, this time aimed to strengthen the hand of religious knowledge against scientific knowledge. While the goal in both understandings was to weaken the power of scientific and philosophical knowledge, Descartes brought a new dimension to the concept of doubt. According to this, it is aimed at reaching reach correct and real information by questioning all known facts at the beginning. As a result, it is possible to see the concept of doubt, which is divided into three as septic, fideistic and methodical, at different times in the history of philosophy.

Interesting results emerge from the evaluation of the concept of doubt in terms of the religion of Islam. It is possible to see at least two of the types of doubt, which are divided into three parts in philosophical thought, in religious texts. This concept, which is used in depth and diversity in the history of philosophy, has been used more functionally for research and questioning purposes in Islamic thought. While skepticism, which is the first of these types of doubt in Islamic thought, is accepted as equivalent to denial, skeptical fideism has not been accepted in religious texts that attach importance and value to reason and research. Methodical doubt has been encouraged both in religious texts and Islamic thought in order to reach true and precise knowledge in terms of research and questioning. When the issue is examined in the context of the Qur'an and related hadiths, it is possible to encounter examples of methodical doubt. Prophet Abraham and Prophet Moses stand out as the best examples of this. In the science of kalām, septics were mostly meant at the beginning. Therefore began a serious struggle with skeptics. From time to time, an attitude suggesting violence has been displayed with different groups claiming that true and correct information about the existence can never be obtained. However, it is possible to say that a positive attitude has been developed in terms of providing accurate and real information to non-denial doubt. In parallel with the developments in science with the Enlightenment period, while the field of religious knowledge was the target of criticism, Christian theologians tried to protect the field of religious knowledge by separating it from the scientific and philosophical knowledge with a defensive attitude. For this purpose, they took religious knowledge out of the control of reason and science, arguing that scientific knowledge and religious knowledge have no positive or negative relationship with each other. Because the information obtained with the mind and senses does not give accurate and reliable information about the existence, as in septic thought. For this reason, it is necessary to accept religious knowledge without seeking logic instead of scientific knowledge in religious epistemology. Among modern writers, who also use ancient skepticism in connection with religion, the two groups are sharply separated. Montaigne and his followers, who are called Skeptical Fideists, went a step further in using skepticism against dogmatist philosophies as a tool, but in accepting skepticism in the real philosophical position and his moral stance as the most appropriate attitude for the Christian philosopher. According to him, the acceptance of religious belief takes place either as a result of divine grace or under the influence of the tradition

followed. Blaise Pascal, on the other hand, opposed the Skeptical Fideism of Montaigne and his followers and started a new tradition of using skepticism in religious thought. Pascal Christianized ancient philosophy by interpreting it in terms of Christian doctrines. Kierkegaard furthered Pascal's Christianization of Pyrrhonism by developing some of the key features of secular philosophy in terms of new skeptical and dogmatic developments. In this study, the concept of doubt, which has a more deep-rooted history in the history of philosophy, will be examined in three parts in its own tradition. Then, the equivalent of the concept of doubt in religious thought will be questioned in terms of these three parts. This study aims to examine the meaning of the concept of doubt in Christian theology and Western philosophy tradition and its reflection in Islamic thought.